

УДК 94 (477.7=411.16) «18 / 19»

А. Ф. Медведовська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПІДПРИСМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЇВ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджено підприємницьку діяльність єврейського населення Нижньої Наддніпрянщини, її розвиток та особливості ведення у контексті соціально-економічної модернізації та покращення транспортної інфраструктури у Російській імперії. Здійснено аналіз факторів, які справили вплив на єврейську ділову активність та формували пріоритети єврейських підприємців щодо вкладання коштів у конкретні галузі економіки.

Ключові слова: єврейські підприємці, єврейська громада, ділова активність, торговельна діяльність, єврейський капітал, галузі промисловості.

Исследованы предпринимательская деятельность еврейского населения Нижней Надднепрянщины, её развитие и особенностям ведения в контексте социально-экономической модернизации и улучшения транспортной инфраструктуры в Российской империи. Произведен анализ факторов, которые оказывали влияние на еврейскую деловую активность и формировали приоритеты еврейских предпринимателей относительно вложений средств в конкретную сферу экономики.

Ключевые слова: еврейские предприниматели, еврейская община, деловая активность, торговая деятельность, еврейский капитал, отрасли промышленности.

The article is dedicated to the study of business activity of the Jewish population of the Lower Naddnepryanschina, its development and features in the context of socio-economic modernization and improvement of transport infrastructure in the Russian Empire and also studies and analyzes the factors that influenced the Jewish business activity and formed priorities of Jewish businessmen regarding investing in specific areas of the economy.

Key words: Jewish businessmen, Jewish community, business activity, Jewish capital, areas of the industry.

Сприйняття українцями єврейської етнічної групи і у теперішній час багато в чому базується на застарілих стереотипах, необґрунтованих упередженнях, які є наслідком недостатньої обізнаності, недостовірного висвітлення та некоректної інтерпретації історичних фактів. Історія євреїв південноукраїнських земель представляє особливий інтерес, оскільки цей регіон в ХІХ – на початку ХХ ст. був осередком бурхливого промислового розвитку Російської імперії, а єврейська присутність відіграла помітну роль в економіці краю.

Підприємницька діяльність євреїв Нижньої Наддніпрянщини частково вивчалася у монографіях сучасних дослідників – М. Поліщука та С. Ципперштейна [7, 11], які подають загальний нарис соціально-економічного та суспільно-політичного життя єврейської громади. Метою даного дослідження є висвітлення маловивчених аспектів розвитку єврейського підприємництва у Херсонській та Катеринославській губерніях на підставі існуючої історіографії та джерел.

Діяльність у сфері торгівлі та посередництва здавна вважалася найбільш традиційною для євреїв. Витоки цієї традиції обумовлені їх багатовіковим досвідом та історичними обставинами. Починаючи з другої половини XIX ст. євреї вийшли на новий рівень у цій справі, що було обумовлено соціально-економічною модернізацією Російської імперії, епіцентром якої стала саме Нижньонаддніпрянська Україна. Ці землі були приєднані й почали освоюватися порівняно нещодавно, у другій половині XVIII ст., тому за ними закріпилася історико-географічна назва Новоросійський край. З відкриттям чорноморських портів економічна орієнтація Правобережної України в бік Польщі та Лівобережжя, у бік центральної Росії змінилася їх загальною торговою спрямованістю на Новоросію. З індустріалізацією південних регіонів контакти із зарубіжжям стали набагато інтенсивнішими, ніж із Центральною Росією.

На середину XIX ст. найперспективнішим та найпривабливішим у торговому сенсі містом Новоросійського краю була Одеса. Її географічне положення та режим безмитної торгівлі порто-франко, який діяв до 1859 р., зробили місто одним із найважливіших торговельних центрів Російської імперії. Внаслідок заможності єврейської громади та лояльних взаємовідносин з місцевою владою частка єврейського населення цього міста швидко збільшувалося і становила, за підрахунками М. Поліщука, у 1863 та 1880 рр. відповідно 25,45 % та 32,9 % [7, с. 41]. Таким чином, євреї налічували близько третини населення міста.

Економічні позиції одеського єврейства почали зміцнюватися під час викликаної Кримською війною кризи, яка значно підірвала одеський експорт через блокаду одеського порту. У той час англійці, що зазвичай купували російське збіжжя, переорієнтувалися на північноамериканських виробників, і навіть коли війна скінчилася, відновити втрати виявилось не просто. Грецькі магнати, що посідали центрові позиції у хлібному експорті і являли собою значну конкуренцію єврейським торговцям, імовірно, користувалися більшою підтримкою уряду. Але, не дивлячись на це, вони збанкрутіли й закрили свої фірми, у той час як єврейські купці, які мали справу з меншими обсягами товарів, краще пристосовувалися до коливань

ринку та завдяки налагодженню тісних контактів з безпосередніми виробниками були в змозі витримати цю кризу. З того моменту євреї швидко почали витіснити греків в експортній торгівлі та вже у 1875 р. 60 % міських торгових будинків знаходилися в їх власності, тоді як питома вага єврейського населення, як зазначалося вище, складала лише третину.

За підрахунками Г. Блюменфельда, у другій половині 70-х рр. XIX ст. євреї становили 37 % серед експортерів збіжжя (найзначнішими з них були Фішерович, Вольфензон, Ефрусі, Бродський), 70 % – серед власників парових млинів (Гурович, Клейман, Юліус, Бродський, Шульберг, Вайнштейн), у власності євреїв знаходилося 35 % фабрик та заводів, частина з яких належала до найбільш перспективних галузей – хімічної, паперової, цукрорафінадної. Дрібні єврейські торговці також досягли значних успіхів, оскільки у 1870-х рр. вони володіли половиною торговельних закладів Одеси [7, с. 41]. Провідний єврейський торговець Л. Рабінович, який постійно продавав свої товари дешевше, ніж конкуренти, був ініціатором зниження цін на чай у Південній Росії у 1860-х рр. [1, с. 2].

П. Чубинський, описуючи євреїв малоросійських губерній, зазначав, що вони відзначаються «... економічністю у витратах під час торгових операцій, особливо при вояжах та наймі службовців» [10, с. 82]. Свідченням тому є особливості ведення ними транзитної торгівлі, тобто доставки хліба чи інших товарів у портові міста або складські пункти. Сільськогосподарські продукти закупалися у поміщиків, а менш заможні торговці скупали їх на ярмарках у селян і самостійно відправляли до місць збуту. Великі торговці завжди користувалися для цього послугами комісіонерів, а дрібні іноді самі їхали продавати свій товар і самі розраховувалися з покупцями. Витрати на дорогу – іноді це було 250–300 верст – були менші за суму, яку довелося б платити комісіонеру. Окрім того, на отримані від продажу гроші торговці часто купували і везли до свого міста якийсь іноземний імпортований товар: наприклад, рибу з Херсона та Миколаєва чи бакалійні товари з Одеси [10, с. 82]. Таким чином вони заощаджували гроші на транспортних витратах, знижуючи собівартість товарів, що дозволяло їм збавляти ціни, коли цього вимагала конкуренція.

Широкі економічні можливості Одеси та зосередження в ній великого єврейського капіталу, а також її відкритість щодо проникнення культурного й світоглядного впливу Заходу дозволили цьому місту стати осередком формування нового типу єврейського підприємця – прагматичного та обізнаного у всіх галузях сучасного життя, що було наслідком певного відходу від активного релігійного життя з його табу і заборонами.

У доповіді про торгіву діяльність євреїв Одеси член комісії з єврейського питання М. А. Бухтєєв зазначав: «...участь євреїв в економічному житті міста та його промислового району виявляється, головним чином у торговій діяльності євреїв. Діяльність ця охопила майже усі галузі торгівлі як внутрішньої, так і закордонної ввізної та вивізної; за єврейського характеру ведення торгової справи і при способах її вести, які склалися у євреїв, хід більш правильної торгівлі неможливий, і євреї таким чином у торгівлі краю зайняли домінуюче становище. Багато з єврейських способів ведення справ являють собою прекрасні зразки торгівельних звичаїв та устроїв» [4, арк. 1].

Такий успіх був не випадковим, а став результатом довготривалого досвіду та спеціального виховання. Цікаво, що єврейські батьки часто давали дітям невеликі суми грошей, які вони повинні були повернути під відсотки. У такий спосіб з раннього віку єврейські діти посвячувалися у таємниці комерції і, вступаючи у діловий світ, швидко й легко досягали успіху [12, с. 511].

Та вже у 1870-х рр. інші південноукраїнські міста також заявили про себе як про торговельні центри. Це більшою мірою було викликано будівництвом, мережі залізниць, до якої були включені такі міста, як Катеринослав, Павлоград, Миколаїв, Єлисаветград, і обумовило втрату унікального становища одеського порту. Така якісна зміна інфраструктури справила значний вплив на місцевих євреїв. Їх кількість стрімко почала зростати. Херсонська єврейська громада зросла з 9,5 тис. осіб у 1860 р. до 18 тис. наприкінці століття. А чисельність катеринославських євреїв збільшилася протягом другої половини ХІХ ст. з 5,5 тис. до 41 тис. осіб [8, с. 40]. У Єлисаветграді, де в 1879 р. мешкало 40 тис. населення, євреї складали чверть [8, с. 37]. У Миколаєві протягом 1860-х рр. умови для проживання єврейського населення значно покращилися, і як результат у 1880 р. воно складало вже близько 14 % населення міста [7, с. 45].

Участь євреїв у торговельному житті цих міст була настільки вагомою, що «...по суботах, – як відзначали сучасники, – коли вони закривають свої лавки, Херсон нагадує те місце, в якому холера, або лютує щось подібне, вулиці повністю вимирають» [11, с. 147]. Втім конкурентоздатність Херсону була послаблена труднощами транспортування товарів, оскільки це місто тривалий час не було включено до залізничної мережі. Тим не менше воно залишалось центром торгівлі лісом, у якій домінували євреї. З часом єврейська участь у більш прибутковій масштабній торгівлі, переважно хлібом та лісом, значно збільшилася, і свідченням тому є виникнення заможного прошарку євреїв. Наприклад, в Єлисаветграді в 1879 р. 120 зі 160 купців першої гільдії були євреями [9, с. 15, 157].

Євреї переважали у головних галузях економіки міста – торгівлі хлібом, скотарстві, вівчарстві, забезпечуючи три чверті міських прибутків. Єврейські підприємці Катеринослава володіли однією чвертю фабрик та заводів і спеціалізувалися переважно на металообробній та деревообробній промисловості. Зі 109 металообробних заводів євреям належало 23 (21 %). Із 39 заводів сільськогосподарських знарядь і машин єврейськими були 12 (31 %). У той же час євреї володіли 19 з 27 лісопильних заводів, що складало 70 %, зокрема у Катеринославі власниками таких заводів були Гайсенович, Левензон, Палей, Оршанський, Шапіро, Гуссман, Коган, Розенберг та ін. У власності євреїв нараховувався 51 зі 135 млинів, серед яких були і парові [2, с. 12].

За даними О. Бистрякова, євреям належало 18 цегельних заводів, 11 олійниць, 2 тютюнові фабрики. Взагалі у торгівлі було зайнято, за його підрахунками, 41,11 % єврейського населення губернії [2, с. 8]. Одним з великих єврейських промисловців Катеринослащини був М. Карпас: йому належало Товариство кам'яновугільних та залізних рудників Півдня Росії, багато його коштів було вкладено у Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство, а також він володів й іншими підприємствами, зокрема кількома цементними заводами. У Катеринославі брати Лещавер були власниками чавуноливарного заводу, який знаходився на вулиці Петроградській. Там само була й фабрика металевих виробів та сталевих лопат Шабада і Когана. Ще один чавуноливарний завод належав В. Г. Кропману. Цинкувальний та лудильний заводи були у власності П. Немировського. Братам Коган належав дротяний завод, А. Лур'є володів макаронною фабрикою. Торговельна ж діяльність євреїв традиційно зосереджувалася на продажі готового одягу та мануфактури. Популярним був «Торговий дім Зільберман і С-я», який мав декілька магазинів, що торгували мануфактурою [2, с. 9].

Слід відзначити й особливий внесок єврейських підприємців у становлення й розвиток банківської системи Півдня України. Зокрема, в Одесі 10 з 12 банків були єврейськими. Найвідоміші з них, за матеріалами Державного архіву Одеської області (дал – ДАОО), – банкірські дома М. Ашкеназі та С. Барбаша (ф. 246, 175). Власник банкірського дому Ашкеназі також був співзасновником акціонерного товариства «Русское общество юго-восточного пароходства «Звезда», яке він створив разом із компанією англійського підприємця Джекобса у 1898 р. [5, арк. 1].

Цікавим явищем у середовищі євреїв-комерсантів були так звані єврейські перекази, про які можна дізнатися з доповіді вже згаданого вище члена Комісії з єврейського питання М. А. Бухтєєва про торгово діяльність євреїв в Одесі (1881 р.) [6, с. 74]. Суть їх

полягала в тому, що в середині країни євреї у будь-який момент може отримати готівку від іншого єврея, йому малознайомого, або взагалі незнайомого, видаючи йому переказ на Одесу або інші міста, які були зручними для обох сторін. Переказ цей являв собою клаптик звичайного паперу, на якому було написано кілька рядків на ідиші, і жодні обставини не могли спровокувати несправність виплати за такими переказами. В Одесі їх сплачувалося на дуже велику суму. Звичай справно платити за переказами створював всередині країни так званий рухомий банк, послугами якого могли користуватися лише євреї [4, арк. 2, 3].

У Катеринославі євреї також керували багатьма фінансовими організаціями. Міське відділення Азово-Донецького банку очолював Л. Дейч, а відділенням Об'єднаного банку керував Л. Йоффе. Засновником Катеринославського комерційного банку був А. Варшавський. Існував також «Банкірський будинок І. Кофмана». Обліково-позиковий комітет по торговельно-промислому кредиту очолював М. Карпас [3, с. 30].

Єврейські підприємці надавали пріоритет конкретним галузям комерційної діяльності, зважаючи на географічне положення та розвиток транспортної інфраструктури у містах Нижньої Наддніпрянщини. Так, основна частка торгового капіталу євреїв, орієнтованого на експорт, була переважно зосереджена в Одесі та Миколаєві, що було обумовлене наявністю портів, а промисловий капітал був задіяний більшою мірою на Катеринославщині у зв'язку з наявністю природних ресурсів, видобутком корисних копалин, що вівся у цій місцевості. З будівництвом мережі залізниць, появою нових шляхів сполучень зростає роль у зовнішній торгівлі неперетових міст Новоросійського краю, таких як Єлисаветград та Катеринослав, що поживило єврейську ділову активність. Більшість єврейських підприємців великих південноукраїнських міст, які мали значні капітали, вкладали кошти і в промислову, і в транспортну, і в банківську сферу одночасно.

Таким чином, єврейські підприємці виявили готовність і пристосованість до ведення комерційної діяльності, використовуючи здобутки модернізації промисловості та інфраструктури. Частка єврейських торговельних закладів, як правило, значно перевищувала питому вагу євреїв серед населення міст і містечок. А спритність і майстерність єврейських підприємців у веденні справ відзначали як пересічні обивателі, так і представники влади. Для єврейської спільноти Південна Україна стала особливим простором, більш вільним від впливів релігійного життя та пов'язаних з ним стереотипів поведінки та заборон. Тут формувалися нові традиції, які більшою мірою відчували вплив капіталістичного ладу ліберальної культури.

Найбільшого втілення ці процеси отримали серед економічно активних прошарків єврейського населення, які швидко копіювали модель соціальної поведінки християн. Таким чином, прискорена акультурація євреїв у даному регіоні стала додатковим чинником інтенсифікації їх діяльності у комерційній сфері.

Бібліографічні посилання

1. *Блюменфельд Г.* Торгово-промисленна діяльність євреїв в Одесі / Г. Блюменфельд // *Восход*. – Т. 4, апр. – май
2. *Быстряков А. Г.* Евреи Екатеринослава – Днепропетровска / А. Г. Быстряков. – Д., 2001.
3. *Быстряков А. Г.* Екатеринослав в 1905 / А. Г. Быстряков. – Д., 2004.
4. ДАОО – Ф. 2, оп. 2, спр. 2022.
5. ДАОО – Ф. 246, оп. 1, спр. 1.
6. Евреи Одессы и юга Украины. История в документах. Кн. 1. Конец XVIII – начало XX ст. / Л. Г. Белоусова, Т. Е. Волкова; Гос. Архив Одесской обл.; Междунар. евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса, 2002. – (Труды Гос. Архива Одесской обл. Т. VII). – Кн. 1. (Кон. XVIII – нач. XX в.).
7. *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 гг. / М. Полищук. – М., 2002.
8. Рус. еврей. – 1879. – 9 сент.
9. Рус. еврей. – 1879. – окт.
10. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел.: матер. и исслед., собр. П. П. Чубинским. – Т. 7, ч. 1. Евреи юго-западного края. – СПб., 1872.
11. *Ципперштейн С.* Евреи Одессы. История культуры 1794–1881 гг. / С. Ципперштейн. – М., 1995.
12. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб., 1863.

Надійшла до редколегії 21.10.2011